

Fra Krig og Fred

Dansk Militærhistorisk Kommissions Tidsskrift
Nummer 2020

Artikel:

At føre krig i Rusland: Tyske opfattelser fra Napoleonskrigene og Clausewitz til Moltke den yngre

Forfatter:©

Peter Hertel Rasmussen

Søgeord:

Rusland, Tyskland, Napoleonskrigene, 1. Verdenskrig, Clausewitz, Schliffen, Moltke den Ældre, Moltke den Yngre

Resumé:

Forfatteren følger udviklingen i den preussisk-tyske holdning til en krig med og i Rusland igennem århundredet før udbruddet af 1. Verdenskrig. I den første halvdel af perioden var opfattelsen præget af erindringer om, hvordan Napoleons felttog i 1812-13 var forløbet og af det forhold, at Preussen ikke havde noget modsætningsforhold til stormagten i øst. Men da forholdet i de to sidste årtier op mod århundredeskiftet forværredes, måtte man nå til en afklaring af, hvordan man måtte føre en krig mod Rusland, hvis den brød ud. Den dominerende opfattelse var, at i det tilfælde skulle krigen på østfronten enten føres defensivt, eller også skulle krigen udkæmpes med begrænset mål med operationerne koncentreret i Ruslands vestligste dele, dvs. først og fremmest i den russiske del af Polen. Der var dog også tyske officerer, der havde den opfattelse, at ny teknologi, herunder først og fremmest jernbanerne, gjorde, at erfaringerne fra Napoleons invasionsforsøg ikke længere var gældende, og at det nu var muligt at opnå afgørende militære fordele ved operationer i selve Rusland. Fra august 1914 blev krigen en realitet, og også tyskerne fik erfaringer med, at sejre i det vestlige Rusland ikke bragte afgørelsen.

At føre krig i Rusland

Tyske opfattelser fra Napoleonskrigene og Clausewitz til Moltke den yngre

Den militære og politiske dimension af de to altødelæggende krige, som Tyskland og Rusland/Sovjetunionen har ført med hinanden i det 20. århundrede, har over årene været genstand for en meget intensiv udforskning. For så vidt angår den nazistiske angrebskrig mod Sovjetunionen 1941-1945, kulminerende arbejdet med flerbindsværket "*Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*," som i begyndelsen af nullerne blev oversat til engelsk.

Hvad der har modtaget en del mindre opmærksomhed er tyske officerers opfattelse af, hvad det vil sige at føre krig i Rusland. Her tænkes på, hvorledes denne opfattelse udviklede sig i perioden fra Napoleons Ruslandsfelttog i 1812 frem til den offentlige debat under det tyske kejserrige sidst i 1800-tallet og den planlægning for en krig med Rusland, som blev igangsat af kejserrigets generalstabschefer, feltmarskallerne Helmut von Moltke (den ældre), Alfred Graf von Waldersee, Alfred von Schlieffen og endelig Helmuth von Moltke (den yngre). Det står i modsætning til udforskningen af, hvorledes opfattelsen af den samme problemstilling udviklede sig i Det Tredje Rige, når det gælder tyske officerers syn på det at føre krig i Sovjetunionen op til planlægningen for *Fall Barbarossa* i 1940-1941. Her foreligger der til gengæld en omfattende forskning.¹

Fall Barbarossa i 1941 igangsattes på grundlag af en klar overvurdering af Tysklands militære og ressourcemæssige evne til at vinde en krig med Sovjetunionen, kombineret med en tilsvarende nedvurdering af sidstnævnte lands militære og

1 Udgangspunktet er her Andreas Hillgrubers klassiske artikel (som første gang blev trykt i 1988), "Das Russland-Bild der führenden deutschen Militärs vor Beginn des Angriffs auf die Sowjetunion", sammen med Förster, Jürgen, "Zum Russlandbild des Militärs 1941-1945" som kan findes i: Volkmann, Hans-Erich (red.), *Das Russlandbild im Dritten Reich* (Böhlau, Köln 1994); se også Jahn, Peter, "Russenfurcht" und Antibolschewismus: Zur Entstehung und Wirkung von Feindbildern" samt (især) Wilhelm, Hans-Henrich, "Motivation und "Kriegsbild" deutscher Generale und Offiziere im Krieg gegen die Sowjetunion", Jahn, Peter og Reinhard Rürup (red.) *Erobern und Vernichten: Der Krieg gegen die Sowjetunion 1941-1945* (Argon, Berlin 1991). Se også diskussionen på pp. 18 ff. og 190 ff. i Boog, Horst o.a. (red.), *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, bind 4: *Der Angriff auf die Sowjetunion* (DVA, Stuttgart 1983).

Rusland i Europa 1910. (Kort. <https://genealogy.stackexchange.com>)

politiske styrke. Man kan derfor naturligt spørge, om tilsvarende fejlvurderinger også gjorde sig gældende i det “lange 19. århundrede.”

Grundlaget var Napoleons nederlag i Rusland i 1812, som aflejrede et dybt og vedvarende indtryk af Ruslands militære styrke i hele Europa. Spørgsmålet er, om og hvorledes billedet af Ruslands militære potentiale ændrede sig blandt tyske officerer i tiden op til den første verdenskrigs udbrud i 1914.

Dette er det overordnede tema for denne artikel. For problemerne med at føre krig mod og i Rusland var reelt ikke dækket af den diskussion af Tysklands pro-

blemer ved en tofrontskrig med Frankrig i vest og Rusland i øst fra 1871 til 1914, som har været et centralt emne i den historiske diskurs i nu hundrede år.²

Formålet med denne artikel er at følge udviklingen i opfattelsen blandt tyske officerer fra Napoleons invasion af Rusland i 1812 frem til offentlige debat sidst i 1800-tallet og den krigsplanlægning, som fandt sted under feltmarskallerne Helmut von Moltke (den ældre), Alfred von Schlieffen og Helmuth von Moltke (den yngre) i deres egenskab af chefer for den tyske generalstab i henholdsvis 1857-1888, 1891-1906 og 1906-1914.

Grundlaget for artiklen er dels bogudgivelser og artikler i fagtidsskrifter om den tyske krigsplanlægning og det geografiske rum i det vestlige Rusland, således som det tog sig ud i et tidsrum, hvor Tyskland og Rusland havde en fælles landegrænse, dvs. inkluderende Russisk Polen og Litauen.³

Carl von Clausewitz og Napoleons Ruslandsfelttog i 1812

Af de personer, som omtales i denne artikel, havde alene den preussiske officer Carl von Clausewitz (1780-1831) personlig erfaring fra krig i Rusland: Forbitret over den preussiske konge Friedrich Wilhelm III's alliance med Napoleon før angrebet på Rusland forlod han den preussiske hær i 1812 og gik i tjeneste hos zar Alexander I af Rusland. Her beklædte han forskellige stabsposter i den russiske hær og deltog i slaget ved Borodino. I 1813 vendte han tilbage til Preussen, deltog i 1815-felttoget og blev i 1818 udnævnt til direktør, dvs. administrativ leder, for *Allgemeine Kriegsschule* Berlin.⁴

2 Om krigsplanlægningen i det tyske kejserrige, se bl.a. Turner, L.C.F., "The Significance of the Schlieffen Plan", Kennedy, Paul (red.), *The Warplans of the Great Powers* (Allen & Unwin, London 1979); Addington, Larry H., *The Blitzkrieg Era and the German General Staff 1865-1941* (Rutgers, New Brunswick, N.J. 1971); Holborn, Hajo, "The Prusso-German School: Moltke and the Rise of the German General Staff" og Rothenberg, Gunther E., "Moltke, Schlieffen and the Doctrine of Strategic Envelopment", Paret, Peter (red.), *Makers of Modern Strategy* (Clarendon Press, Oxford 1982) samt Ritter, Gerhard, *Der Schlieffen-Plan: Kritik eines Mythos* (Oldenbourg Verlag, München 1956). For en overordnet undersøgelse, der dækker Rusland som modstander i en krig, se Ropponen, Risto, *Die Kraft Russlands. Wie beurteilte die politische unter militärische Führung der europäischen Grossmächte in der Zeit von 1905 bis 1914 die Kraft Russlands?* (Helsinki, 1968). Som det sidste skud på stammen har vi den amerikanske officer Terence Zuber's kritik af eftertidens opfattelse af især Schlieffens krigsplanlægning, se hans *Inventing the Schlieffen Plan - German War Planning 1871 - 1914* (OUP 2002) og *The Real German War Plan 1904-14* (History Press, Stroud 2011). Se også det svar, som findes i samlepublikationen *Der Schlieffenplan: Analysen und Dokumente*, af Ehlert, Hans (red.), Michael Epkenhans og Gerhard Gross (Schoeningh Verlag, Paderborn 2007).

3 Med Russisk Polen forstås de dele af Polen, som indlemmedes i Rusland ved Polens tre delinger i 1772, 1793 og 1795. Dvs. inklusive det nutidige Litauen og det vestlige Hviderusland.

4 Om Napoleons Ruslandsfelttog, se Palmer, Alan, *Napoleon in Russia* (Andre Deutsch, London 1967) og Lieven, Dominic, *Russia Against Napoleon - The Battle for Europa 1807 to 1814* (Penguin, London 2009), pp. 138-284. Om Clausewitz i Rusland, se Wilhelm von Schramm, *Clausewitz - Leben und Werk* (Bechtel, Esslingen 1976), pp. 343 ff. *Allgemeine Kriegsschule*, der senere

Sine erfaringer og iagttagelser fra 1812-felttoget nedfældede han i sit teoretiske hovedværk *Vom Kriege* og i sit studie over felttoget i Rusland (*Der Feldzug von 1812 in Russland*). De afsnit i *Vom Kriege*, som mest intensivt beskæftiger sig med Ruslands-felttoget, er bog VI ("Verteidigung") og VII ("Der Angriff").⁵

Den afgørende faktor i Clausewitz' vurdering af Rusland som krigsskueplads er landets uendelige udstrækning; det bringer fordele for forsvaren og ulemper for angriberen. For angriberen – i hvert fald hvis denne er en europæisk stat – gør landets enorme udstrækning og dets afstande, som ikke findes i noget andet europæisk land, en erobring og besættelse af Rusland til noget nær en umulighed. Den eneste vej at besejre Rusland er at udnytte intern splittelse eller udnytte en svækkelse i den russiske stat, f.eks. til at erobre Moskva med en næsten intakt hær. Dette skulle have været en mulighed, hvis Napoleon havde iagttaget to betingelser. Han skulle for det første undgå ethvert slag på vejen til Moskva, så han havde bevaret sin talmæssige overlegenhed. Da Napoleon gik over Njemen i sommeren 1812, var han talmæssigt overlegen; ved Borodino stod modstanderne lige, men ved Moskva var russerne talmæssigt overlegne. For det andet skulle han have lagt mere vægt på at sikre hæren forsyninger under felttoget. Napoleon var efter Clausewitz' opfattelse for "hensynsløs" og for meget "gambler." Ganske vist kan sikringen af forsyninger if. Clausewitz aldrig blive et "formål" i krig, men nok en "betingelse." Og som Clausewitz så det, er det ulige lettere at forsyne en hær i Flandern end i (Russisk) Polen.

Opfyldelsen af disse to betingelser ville have været den eneste mulighed for at opnå fred med Rusland på Napoleons betingelser. Men Clausewitz satte et stort spørgsmålstejn ved, om dette ville have frembragt den nødvendige moralske effekt i den russiske statsledelse, forstået på den måde, at den ville have set nederlaget som endeligt og krigen som tabt.⁶

For en forsvarende af et land med sådanne uendelige dimensioner som Rusland er den klogeste måde at besejre en fjendtlig invasion på gennem et strategisk tilbagetog ind i landets indre, hvor fjenden kunne blive angrebet fra alle sider. Et tilbagetog mod syd i 1812, dvs. langs den russiske vestgrænse, ville ikke have haft samme effekt. Under tilbagetog ind i landet kunne fjenden mødes med vedvarende modstand, hvorved han dels blev tvunget til at acceptere et slag på forsvarens betingelser, dels mistede mænd og materiel. Når angriberen befandt

i århundredet blev omdøbt til *Kriegsakademie*, var ansvarlig for den videregående uddannelse af den preussiske hærs officerskorps' elite.

5 De følgende referencer er til Carl von Clausewitz, *Vom Kriege* (Ungekürzter Text nach der Erstauflage (1832-34) (Ulstein Materialien, Berlin 1980) og til den engelske udgave fra 1843 af *Der Feldzug von 1812 in Russland* (*The Campaign of 1812 in Russia*, genoptrykt af Academic International Press (Hattiesburg, Miss., 1970)

6 Se *Vom Kriege*, pp. 198, 340f., 511, 514 f. 703. *The Campaign of 1812 in Russia*, pp.254 f. Se også Wallach, Jehuda L., *The Dogma of the Battle of Annihilation* (Greenwood Press London,1986), pp. 28 ff.

sig dybt inde i Rusland, kunne modoffensiven begynde og invasionsstyrken blive tvunget tilbage.⁷

Napoleons Ruslandsfelttog efterlod som nævnt et dybt indtryk i Europa, et indtryk, som varede ved langt ind i det 20. århundrede. Det skyldtes både de menneskelige dimensioner af *La Grande Armées* undergang, hvor en halv mio. mennesker gik til grunde, men ikke mindst den politiske og militære følgeslutning på Ruslandsfelttoget, nemlig, at det ikke var muligt at besejre Rusland med militær magt i traditionel forstand. I Tyskland udgjorde erindringerne fra de tyske officerer, der havde kæmpet i Rusland inden for de kontingenter, som Preussen og de tyske stater i Rhinforbundet havde stillet til rådighed for Napoleons felttog, en betydelig rolle i udviklingen af tyske opfattelser vedrørende krigsførelse i Rusland.⁸

Tidsrummet mellem Napoleonskrigene og 1870'erne

I tiden efter Napoleonskrigene og Wiener-kongressen i 1815 forblev Preussen og andre tyske stater i en tilstand af afhængighed af Rusland. Det skyldtes flere forhold. For det første Ruslands afgørende indflydelse på Wiener-kongressen med etableringen af Det Tyske Forbund som afløser af Napoleons opdeling af det tyske område, for det andet de nære dynastiske bånd mellem Romanoverne og diverse tyske fyrstehuse samt endelig for Preussens vedkommende fællesskabet om politik over for den polske nation efter begge landes aktive deltagelse i Polens tre delinger sidst i 1700-tallet. Hertil kom, at Rusland nød en betydelig goodwill som befriener af Tyskland efter den franske besættelse i 1813.

I årtierne efter 1815 var den gennemgående holdning blandt preussiske officerer præget af en betydelig respekt over for Rusland og dets hær. I 1848 udkom således tre studier skrevet af de preussiske officerer Voigths-Rhettz, von Griesheim og von Brandt om en mulig krig mellem Preussen og Rusland. Fælles for dem alle var, at russisk nederlag ansås for usandsynligt på grund af den russiske hærs styrke, den enkelte russiske soldats kvaliteter samt landets enorme udstrækning. Hertil kom dog også, at ingen af de tre forfattere anså Rusland som en trussel mod Tyskland eller Europa.⁹

7 *Vom Kriege*, pp. 518 ff.

8 Se Klessmann, Eckardt (red.), *Napoleons Russlandsfeldzug in Augenzeugenberichten* (Karl Rauch, Düsseldorf 1974) for en bibliografi over memoirer fra tyske soldater og officerer, som deltog i 1812-felttoget. I forbindelse med sin nyordning af Tyskland efter opløsningen af Det Hellige Tysk-Romerske Rige i 1806 oprettede Napoleon Rhinforbundet, som omfattende de tyske stater mellem Rhinen og Preussen. Ud af de ca. 600.000 soldater, som *La Grande Armée* omfattede ved Ruslandsfelttogets begyndelse i 1812, kom ca. en tredjedel fra de tyske stater.

9 Om de tre officerer, se Jahn, Peter, *Russophilie und Konservatismus – die russophile Litteratur in der deutschen Öffentlichkeit 1831 -1852* (Klett-Cotta, Stuttgart 1980), pp. 45 og 102 ff. Epstein, Fritz T., "Der Komplex "Die russische Gefahr" und sein Einfluss auf die deutsch-russischen Beziehungen im 19. Jahrhunderts" i: Geiss, I. og B.J. Wendt (red.), *Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts – (Fritz Fischer zum 65. Geburtstag* (Düsseldorf, 1973), pp. 149 ff.

Den respektfulde holdning over for Rusland og dets hær i preussiske officerskredse og aristokratiet i Preussen stod i skarp modsætning til de russofobe opfattelser, som liberale, demokrater og socialister gav udtryk for på den tyske Nationalforsamling, der mødtes i Frankfurt a.M. i 1848. De satte spørgsmålstegn ved Ruslands fredelige hensigter, og de så med vrede på den russiske behandling af de ikke-russiske folk i selve Rusland, i første række polakkerne i Russisk Polen. Over de kommende år ville politikernes opfattelser af Rusland ændre den tyske offentligheds syn på Rusland og i det lange løb også holdningerne i det konservative preussiske officerskorps. Samtidig ændrede den politisk aktive del af den russiske offentlighed sin holdning til Preussen og senere det tyske kejserrige sig i negativ retning under påvirkning af den første panslaviske kongres, der blev gennemført i Prag i 1848.

Indtil videre fortsatte den preussiske stat dog med at leve i en tilstand af afhængighed af Rusland. Med Bismarcks ord: "I hans regeringstid (dvs. zar Nikolaj I, som regerede fra 1825 til 1856) levede vi som russiske vasaller." Det konservative Ruslands rolle som garant for lov og orden var blevet demonstreret ved nedkæmpelsen af den polske opstand i 1830-1831 og siden i den russiske intervention i Ungarn i 1849. Selv om denne adfærd blev voldsomt angrebet af de tyske liberale, fandt det preussisk-russisk samarbejde under den efterfølgende polske opstand i 1863 sit klare udtryk i den såkaldte Alvensleben-konvention, som tillod militære enheder fra de to lande at krydse det andet lands grænser i eftersøgningen af polske rebeller. De preussisk-russiske forbindelser blev af toneangivende kredse i Preussen fortsat set gennem et prisme af dynastiske forbindelser og mindet om det tysk-russiske våbenbroderskab fra befrielseskrigen mod Napoleon i 1813.¹⁰

Den preussiske sejr over Østrig i 1866 og etableringen af Preussen som den ledende tyske magt kombineret med en stedse voksende kritisk indstilling over for Tyskland i den russiske presse fremkaldte et skift i den hidtil positive preussiske holdning til Rusland. Spørgsmålet blev rejst, om Preussen som den nu ledende magt i Centraleuropa ikke burde accepteres som ligeværdig partner af Rusland. Modsetningsforholdet til Frankrig skubbede imidlertid dette spørgsmål i baggrunden. Den fransk-tyske krig 1870-1871, zar Alexander II's neutralitet i krigen og hans velvillige indstilling til Tysklands samling i 1871 førte frem til en fornyet konservativ solidaritet i 1873, hvor Rusland, Preussen og Østrig-Ungarn indgik i Trekejsersforbundet.

Om Preussens udenrigspolitik, se Nipperdey, Thomas, *Deutsche Geschichte 1800 – 1866* (C.H. Beck, München 1991), pp. 355-366.

10 Epstein, Fritz T., "East Central Europe as a Power Vacuum between East and – West during the German Empire" i: Byrnes, Robert F. (red.): *Fritz Epstein – Germany and the East. Selected Essays*. (Indiana UP, Bloomington 1973). Bismarck-citatet kan findes p.86 i Wittram, Reinhard, *Russia and Europe* (Thames & Hudson, London 1973). Alvensleben-konventionen af 8. februar 1863 er optrykt i Dmytryshyn, Basil (red.), *Imperial Russia: A Source Book, 1700 – 1917* (Dryden, Hinsdale, Ill., 1974), pp. 289 ff.

Det blev først efter Berlin-kongressen i 1878, at det tysk-russiske forhold gav anledning til en fornyet og ophidset diskussion i offentligheden på en klart negativ baggrund. Forståelige anklager fra russiske nationalister, om at Rusland var blevet snydt på kongressen under ordningen af magtforholdene på Balkan ved at blive berøvet for en del af de fordele, Rusland havde opnået ved San Stefano-fredsftalen efter krigen mod Tyrkiet, blev afvist i den tyske offentlighed. Den henviste til, at de tysk-russiske forbindelser siden Wiener-kongressen i 1815 kun havde været til skade for Tyskland og dette, uanset om russisk politik oprindeligt var blevet opfattet som positiv.¹¹

Det var i denne atmosfære af et voksende modsætningsforhold, at en anonym tysk officer i 1879 udgav en brochure med titlen *Die Befestigung und Vertheidigung der deutsch-russischen Grenze*. Efter først at have henvist til, at de seneste års begivenheder havde sat spørgsmålstegn ved troen på umuligheden af tysk-russisk krig, gennemgik officeren de geografiske karakteristika af grænseregionen og gav en status for jernbanerne i Russisk Polen og det vestlige Rusland. Hvad angik en eventuel tysk offensiv ind i Rusland understregede han, at landets enorme udstrækning udelukkede en egentlig besættelse. På den baggrund ville en tysk hær have to realistiske muligheder, enten at erobre Ruslands politiske og administrative center, nemlig Skt. Petersborg, eller at afskære Russisk Polen fra det øvrige Rusland.¹²

Forfatteren havde dermed berørt, hvad der i lang tid fremover ville blive et konstant tema i tysk militær tænkning vis-a-vis Rusland, nemlig at en krig mod dette land aldrig kunne blive et spørgsmål om at erobre land. Kun de regioner, som udgjorde basis for russisk magt (Skt. Petersborg, Russisk Polen eller (som i Krim-krigen) Krim) skulle besættes, og derefter skulle der findes en politisk løsning.

Hvad angik den første mulighed, nemlig at gå efter Skt. Petersborg, nærede forfatteren en stærk tvivl, om dette overhovedet var muligt. Det skyldtes ikke kun afstanden fra Østpreussen til den russiske hovedstad, men også det forhold, at en invaderende tysk hær kunne blive angrebet i flanken fra både den russiske Østersøregion i vest og fra Hviderusland i øst. En besættelse af Russisk Polen så han derimod som noget langt mere lovende, idet en sådan ville udelukke Rusland fra at udgøre en fare for Tyskland. Russisk Polen var et naturligt udgangspunkt for

11 Hillgruber, Andreas, "Deutsche Russlandpolitik 1871-1918: Grundlagen-Grundmuster-Grundprobleme" i (samme): *Deutsche Grossmacht- und Weltpolitik im 19. und 20. Jahrhundert* (Düsseldorf 1977), pp. 70 ff. og Epstein 1973, pp. 150 ff. Om Berlin-kongressen og de russiske forventninger, se Watson. Hugh Seton, *The Russian Empire 1801-1917* (Clarendon Press, Oxford 1967), pp. 458 f. Formålet med Berlin-kongressen var at få udvandet de russiske gevinster på Balkan i medfør af San Stefano-freden efter den russiske sejr i den russisk-tyrkiske krig; en af gevinsterne var bl.a. dannelsen af et "Stor-Bulgarien" (i realiteten en russisk lydstat) med direkte adgang til Det Ægæiske Hav og dermed til Middelhavet i det vestlige Trakien.

12 *Die Befestigung und Vertheidigung der deutsch-russischen Grenze*. Der deutschen Armee dargestellt von einem deutschen Offizier (Mittler, Berlin 1879).

offensive operationer i begge retninger, regionen tjente som garnisonsområder for en betydelig del af den russiske hær, og takket være fæstningstrekanten Nowo Georgiewsk – Iwango-rod – Brest-Litowsk spillede regionen en central rolle ved at blokere for angrebsvejen ind i selve Rusland. Hertil kom, at Russisk Polen relativt set var tættere befolket end selve Rusland.¹³

Selvom den anonyme officer udmærket var klar over vanskelighederne ved at forsyne en hær i Russisk Polen eller Rusland via det meget begrænsede antal jernbaner, deres større sporvidde i forhold til de tyske jernbaner og den omstændighed, at en russisk hær på tilbagetog med stor sandsynlighed ville ødelægge jernbanesystemet, så fremstod for ham en offensiv ind i og en besættelse af Russisk Polen så langt østpå som til Brest-Litowsk som den bedste mulighed for at sikre en tysk sejr i en begrænset krig med Rusland.

1880'erne – og Sarmaticus

Tiåret fra 1880 til 1890 så en yderligere skærpelse af den allerede negative holdning i den tyske offentlighed mod Rusland. Den opfattelse, som de liberale havde fremført i revolutionsåret 1848, nemlig at Rusland var et despoti og de undertrykte folk i Østeuropa skulle have deres selvstændighed, blev i brede kredse i den tyske offentlighed afløst af social-darwinistiske udlægninger af international politik. Det tysk-russiske forhold i denne social-darwinistiske forklaringsmodel sås som en evig kamp mellem germaner og slaver. Dette var kombineret med en overvurdering af det militære instruments rolle og muligheder.

Tiåret så også en betydelig vækst i den militære interesse for forhold, som kunne få betydning i en fremtidig krig mellem Tyskland og Rusland. Denne vækst kommer klart frem i *Löbells Jahrbücher für die deutsche Armee und Marine*. Mens årbøgerne fra 1872 til 1879 indeholdt 36 artikler om russiske militære forhold – inkl. 8 om den russisk-tyrkiske krig – så udgjorde det samme tal for perioden 1880 til 1889 50 artikler. Emnekredsen gik fra artikler om garnisoneringen af den russiske hær over fæstninger i russisk Polen til diskussioner om Russisk Polens geografis indflydelse på en mulig tysk offensiv. To artikler slog til lyd for øget undervisning i russisk og for et mere intensivt studium af russiske militære anliggender blandt tyske officerer.¹⁴

¹³ Samme, pp. 23 ff.

¹⁴ Löbell, Henrich von (red.), *Jahrbücher für die deutsche Armee und Marine* (J. Schneider, Berlin); artikler fra bind 3 (1872) til bind 72 (1889), f.eks. Tröltsch, E. von, *Dislokationskarte der russischen Armee*, pp. 344 f. (1880), anonymt, *West-russische Festungen*, pp. 268 ff. (1884); Obermair, L., *Die Befestigungen des Europäischen Russlands*, pp. 63 ff., 192 ff., 282 ff. (1887); anonymt, *Die Eisenbahnen des russischen Reiches in ihrer Bedeutung für den Krieg und ihrer Entwicklung seit dem Krimkrieg*, pp. 184 ff. (1889); R. von Drewitz artikel om studiet af russisk i den tyske hær kan findes på pp. 337 ff. (1883) og hans artikel om studiet af russisk militære anliggender pp. 157 ff. (1885).

En klar tendens i disse artikler var en voksende overbevisning om, at de enorme ændringer på det militære område siden 1815 havde sat spørgsmålstegn ved den konventionelle visdom, der havde været gyldig siden Napoleons nederlag i Rusland i 1812. Var det stadig sådan, at den russiske krigsskueplads med de karakteristika, den nu engang havde, udelukkede muligheden af en offensiv, som kunne føre til en afgørende sejr for angriberen? Intetsteds var den tendens mere iøjnefaldende end i de bøger, som den tyske officer Eduard von Liebert (1850-1934) udgav i dette årti.¹⁵

Under pseudonymet Sarmaticus skrev Liebert den første, omfattende studie over krigsførelse i Russisk Polen og Hviderusland under titlen *Der Polnische Kriegsschauplatz*. Bogen udkom i 1882, og den positive modtagelse, som den fik i både Tyskland og Østrig-Ungarn, fik ham til at udvide bogen, som i 1886 udsendtes under titlen *Von der Weichsel zum Dnjepr*. Begge bøger havde samme komposition: en analyse af geografien i Russisk Polen og Hviderusland kombineret med en beskrivelse af de seneste felttog i regionen (1792/96, 1806/07, 1812 og den polske opstand i 1831), til slut fulgt op af en diskussion af, hvordan man kunne føre krig i disse lande.¹⁶

Fælles for begge bøger var Lieberts understregning af, at den første og afgørende operation ville blive omringningen af den russiske vestarmé i Warszawaområdet. Operationen skulle gennemføres af en tysk armé, som avancerede mod syd fra Østpreussen, mens en anden tysk armé rykkede mod nord fra Schlesien (eller en østrigsk fra Galizien, hvis Østrig-Ungarn gik ind i krigen). Begge armeer ville ifølge Liebert mødes øst for den fjendtlige hovedstyrke – som ifølge Liebert ville stå fast og kæmpe i Russisk Polen og ikke trække sig tilbage mod øst. Næste skridt ville være – hvis Østrig-Ungarn gik ind i krigen på tysk side – en fremrykning mod floden Bug, hvilket, hvis omstændighederne var lovende, ville åbne op for et felttog ind i selve Rusland.

Det bør understreges, at Liebert var fuldt ud opmærksom på den logistiske side af en offensiv i Russisk Polen. Hans grundlæggende anskuelse var, at under den klare forudsætning, at de særlige forhold, som gør sig gældende på denne krigsskueplads, forinden var blevet grundigt analyseret og de nødvendige forholdsregler truffet i tide, ville militære operationer i Russisk Polen ikke støde på alvorlige vanskeligheder. Hvad Liebert havde i tankerne, var for det første beho-

15 Om Lieberts karriere, se hans erindringer *Aus einem bewegten Leben* (München 1925); Liebert var fra 1897 til 1901 militærgouvernør over Tysk Østafrika (det nuværende Tanzania), medlem af det pan-germanske *Alldeutscher Verband* og senere medlem af den tyske rigsdag fra 1907 til 1914. Sarmatia var det latinske navn for landene nord for Sortehavet. Som et kuriosum kan nævnes, at generallojtnant Liebert (som i begyndelsen af det 20. århundrede havde en fremtrædende position i den tyske generalstab) var samtalepartner for den danske kaptajn L.C.F. Lütken under dennes studieophold i Berlin fra 1902 til 1903. Se Fink, Troels, *Spillet om dansk neutralitet 1905-1909* (Universitetsforlaget, Aarhus 1970), p. 16.

16 Sarmaticus, *Der polnische Kriegsschauplatz* (Helwing, Hannover 1882) og samme, *Von der Weichsel zum Dnjepr* (Helwing, Hannover 1886).

Eduard von Liebert, her som generalmajor og guvernør i Tysk Østafrika i slutningen af århundredet.
(Foto: <https://de.wikipedia.org>)

vet for varm beklædning og varm mad til tropperne; for det andet, at den tyske hær burde anskaffe lettere hestetrukne køretøjer på grund af den dårlige kvalitet af vejene i Russisk Polen i stedet for den tunge, man nu disponerede over. Dette, kombineret med det barske klima, ville nødvendiggøre, at vejudbedringshold indgik som en fast bestanddel af den tyske fremmarch, således at veje og broer hurtigst muligt kunne forbedres og en høj marchhastighed fastholdes. Hvis man var opmærksom på disse forhold, var Liebert overbevist om, at en tysk offensiv kunne krones med succes.

En offensiv ind i selve Rusland kunne ifølge Liebert have to mål: Skt. Petersborg eller Moskva. Ud fra forsyningsmæssige og økonomiske grunde gik Liebert ind for Moskva: Byen var knudepunktet for Ruslands jernbanenet, hvis vestlige linjeføring ville være af stor betydning for en angriber. Hertil kom, at Ruslands mest frugtbare landbrugsområder lå syd for Moskva. Blev de besat, ville resten af Rusland lide af fødevaremangel, mens en angriber ville komme i en stadig bedre situation jo mere han erobrede af de frugtbare områder i syd.

Enhver sammenligning med 1812 blev afvist af Liebert. Som han så det, ville en moderne hær i Rusland i langt højere grad end *La Grande Armée* i 1812 kunne bevare sin sammenhængskraft, og takket være en eller to jernbaneforbindelser ville den kunne bevare forbindelsen til den logistiske base vest for Bug og dermed

fastholde sin styrke, selv når den nåede Moskva. Enhver tanke om partisanekrig mod angriberen blev også afvist af Liebert med den begrundelse, at de seneste årtiers store fremskridt i levetilstand ville gøre de russiske bønder utilbøjelige til at brænde deres gårde og tilslutte sig partisanerne.

Det bør tilføjes, at de overvejelser, som Liebert havde gjort sig om den logistiske side af krig i Russisk Polen, ikke var gyldige i selve Rusland. Liebert var fuldt ud opmærksom på de særlige forhold i Rusland – de enorme afstande, den lave befolkningstæthed, det barske klima. Som han så det, burde et felttog gennemføres langsomt og velovervejet for at undgå tilbageslag, og det kunne meget vel tage mere end et år, før en afgørelse blev nået. Men hvad angik det overordnede politisk/strategiske mål, var han forbavsende vag. I 1882-udgaven medgav han, at spørgsmålet var problematisk, og i 1886-udgaven konstaterer han blot, at Rusland ville blive besejret i Moskva.

Det er bemærkelsesværdigt, at Liebert var ude af stand til at give et klart rationale for en offensiv ind i selve Rusland. Bortset fra at henvise til, at en angriber ville leve af landet, diskuterede han ikke, hvorvidt en tysk erobring af store dele af Rusland vest for Moskva i sig selv ville tvinge den russiske statsledelse til at se krigen som tabt og overgive sig. Mens han definerede en krig i Russisk Polen ud fra rent militære målsætninger, så var hans begrundelse for en offensiv ind i selve Ruslands dikteret af logistiske og økonomiske mål.¹⁷

Von der Weichsel zum Dnjepr blev modtaget særdeles positivt; således hilste Freiherr von Reitzenstein i sin anmeldelse i *Löbell* bogen velkommen som den "første udtømmende og pålidelige" studie på den russiske krigsskueplads. Anmeldelsen i *Militär-Litteratur-Zeitung* var endnu mere overstrømmende: Lieberts 1882-arbejde havde været "epokegørende," for indtil da havde Rusland været synonym med "sump, skov og kulde." Men Liebert havde nu påvist, at hverken Polen eller Rusland længere besad de egenskaber, som før havde umuliggjort militære operationer. Hvis de nødvendige forholdsregler blev truffet i tide, kunne en hær "tillidsfuldt" indlede en offensiv mod øst.¹⁸

En anden tysk officer, som kom med sin vurdering af krigsførelse i øst, var major Kraemer. Han skrev i 1885 til *Militär-Wochenblatt* en omfattende artikel om den russiske krigsskueplads' indflydelse på de franske operationer under 1812-felttoget. Han konkluderede, at jo mere særegent en krigsskueplads var, jo mere ville dette påvirke en hær, både i dens forberedelser, men også i dens operative beslutninger under felttoget. Hvad Kraemer havde i tankerne, var klimaet og dets konsekvenser for troppernes (vinter)beklædning; følgevirkningerne af klimaet og den lave urbaniseringsgrad for en invaderende hær, når det drejede sig om indkvartering; forsyningen af hæren, herunder vigtigheden af et velforberedt forsyningssystem og sidst, men ikke mindst, kommunikationslinjerne mellem front og bagland. Samlet set var Kraemer mere pessimistisk end Liebert, ikke

17 Sarmaticus (1882), pp. 76-92, og samme (1886), pp. 318-328.

18 Von Reitzenstein i *Löbell*, pp. 63 ff. (1886); *Militär-Litteratur-Zeitung*, februar 1886, pp. 80 f.

mindst hvad angik sidstnævntes overbevisning om, at jernbaner ville løse alle forsyningsproblemer. Krahmer skrev, at den russiske krigsskueplads simpelthen var for stort til, at jernbanenettet alene kunne forsyne en invaderende hær. En betragtelig del af forsyningerne måtte bringes frem ad landevejen, og selv en moderne hær ville fra tid til anden opleve forsyningskriser. Hvad angik selve operationerne i den østlige krigsskueplads bemærkede Krahmer, at de enorme afstande, kombineret med utallige forhindringer i form af floder og sumpe, alle tenderede til at sætte militære operationer i Rusland i en særklasse og nødvendiggøre særdeles omfattende forberedelser.¹⁹

Den voksende interesse for den russiske hær sås også i det omfattende værk om den russiske hærs historie fra begyndelsen og til zar Nikolaj I, som løjtnant F. von Stein udsendte i 1885; det blev i 1896 fulgt op af et bind II, omfattende 1800-tallet og udarbejdet af generalmajor Krahmer.²⁰ I denne sammenhæng bør også den danske officer Christian F.C. Sarauw (1824-1900) nævnes. Udover en flittig skribentvirksomhed inden for økonomi (i 1857 tog han en cand.polit-eksamen) skrev han i 1878 *Die russische Heeresmacht*, i 1881 *Der russisch-türkische Krieg*, for så i 1882 at slutte af med *Die Feldzüge Karls XII*. Mens hans værk om den fransk-tyske krig kom på dansk, valgte han det øjensynlig glubende tyske marked for sine bøger om Rusland.²¹

Helmuth Graf von Moltke (den ældre), chef for den tyske generalstab 1857-1888

Netop omkring disse årstal forekommer det relevant at se på de opfattelser af krigførelse i Rusland, som cheferne for den tyske generalstab i denne periode nærede, dvs. Moltke (den ældre), Waldersee, Schlieffen og Moltke (den yngre).

Feltmarskal Helmuth von Moltke (1880-1891) var chef for generalstaben fra 1857 til 1888; hans person og hans rolle som generalstabschef, inklusive hans krigsplanlægning har været genstand for en intensiv forskning. Hvad der er relevant i denne sammenhæng, er hans opfattelser på det at føre krig i Rusland.²²

19 Major Krahmer, "Der Russische Kriegsschauplatz in seinem Einfluss auf die dort operierenden Armeen im Feldzug 1812 und dem Polnischen Insurrectionskriege 1830/31" i: 4. *Beiheft zum Militär-Wochenblatt* (Mittler, Berlin 1885), især pp. 147-155.

20 Stein, F. von, *Geschichte des russischen Heeres vom Ursprung desselben bis zur Thronbesteigung des Kaisers Nikolai I Pawlowitsch* (Helwing, Hannover 1885) og Krahmer, *Geschichte der Entwicklung des russischen Heeres von der Thronbesteigung des Kaisers Nikolai I. Pawlowitsch bis auf die neueste Zeit* (Zuckschwerdt, Leipzig 1886), begge genoptryk af Olmes, Krefeld 1975.

21 Om sidstnævnte værk: *Krigen mellem Frankrig og Tydskland 1870-71. En populair militair Beskrivelse* (E. Wagners forlag, København 1871), 2 bind. Se også Rockstrohs opslag i *Dansk Biografisk Leksikon* (Gyldendal, København 1982), pp. 617 f. Som et kuriosum kan nævnes, at Sarauw var onkel til Erna Munch, som i 1902 giftede sig med den senere radikale forsvars- og udenrigsminister P. Munch.

22 Om Moltkes person og karriere, se Kessel, Eberhard, *Moltke* (Koehler, Stuttgart 1957), Stadelmann, Rudolf, *Moltke under der Staat* (Scherpe, Krefeld 1950) og Görnitz, Walter, *Kleine*

Helmuth von Moltke
den ældre. (Foto: [https://
www.icollector.com](https://www.icollector.com))

Moltke besad et solidt kendskab til russiske militære forhold og Ruslands historie. Som adjutant havde han ledsaget prins Friedrich Wilhelm på en rejse til Rusland, og hans indtryk fra denne rejse nedfældede han i *Briefe aus Russland*. For landets på det nærmeste uendelige udstrækning og dets umådelige afstand nærrede han en indgroet respekt, og tanken om, at Tyskland skulle udkæmpe en krig i selve Rusland fyldte ham med bange anelser. Om end Moltke levede i en tid med

Geschichte des deutschen Generalstabes (Haude & Spener, Berlin 1967), pp. 72-104: om hans krigsopfattelse, se Gat, Azar, *The Development of Military Thought: The Nineteenth Century* (Clarendon, Oxford 1992), pp. 46-73; om hans rolle som generalstabschef, se Buchholz, Arden, Moltke, *Schlieffen and Prussian War Planning* (Berg, New York/Oxford 1991), pp. 39-93. Se også Holborn og Rothenberg (1986) samt Addington (1971), pp. 3-12.

kolossale teknologiske fremskridt, er der ikke meget, der tyder på, at teknologiske fremskridt i hans optik ville gøre militære operationer i øst så meget lettere.²³

Den grundlæggende tanke bag Moltkes krigsplanlægning vis-a-vis Rusland var, at et felttog ind i selve Rusland aldrig kunne blive bragt til en for Tyskland succesfuld afslutning. Hvis Rusland skulle vise aggressive hensigter, burde Tyskland angribe Rusland først i et præventivangreb, men udelukkende begrænset til Russisk Polen og med det formål at opnå en situation, som kunne muliggøre en politisk løsning. Set i lyset af Ruslands manglende evne til at mobilisere hurtigt, kombineret med det forhold, at størsteparten af den russiske hær var koncentreret i Russisk Polen, burde et sådant præventivangreb give Tyskland visse fordele. På den baggrund gik Moltke ind for, at Tyskland altid skulle være klar til at tage offensiven i et præventivt angreb for at hindre Rusland i at udgøre en militær trussel, ikke mindst mod Øst- og Vestpreussen, som Moltke fandt det vanskeligt at forsvare. Hans krigsplanlægning var ene og alene fokuseret på at skabe et nyt "Königgrätz" (det afgørende slag i 1866-krigen mod Østrig), men her ved Weichsel. Der skulle gennemføres koncentriske angreb fra Øst- og Vestpreussen i nord og fra Schlesien og Østrigsk Galizien i syd, der ville omringe de russiske styrker ved Warszawa og besejre dem. På den baggrund ville det være muligt at få Rusland til at forhandle med Tyskland på basis af *status quo ante*. Moltkes ord, at Rusland ikke besad noget af værdi for Tyskland, det være sig guld og malm, er velkendte, og enhver forestilling om territoriale udvidelser i øst blev afvist af Moltke, som var overbevist om, at en ekspansion ind i Russisk Polen, Kurland eller Livland kun kunne udvande Tysklands nylige erhvervede status som en samlet nationalstat.²⁴

Moltke delte Clausewitz' opfattelse af de alvorlige problemer, som var forbundet med krigsførelse i selve Rusland. Hvad han også delte og videreudviklede var, at en måde at fremme et russisk nederlag på var ved at fremkalde national splittelse blandt de ikke-russiske folkeslag i Ruslands vestlige grænseområder. Således indgik forestillingen om at bruge et genopstået Polen i union med Preussen som en allieret mod Rusland i hans første plan for krig mod Rusland i 1859. Som Moltke så det, var Preussen den eneste stat, som kunne give Polen frihed og national uafhængighed. Gjorde Preussen det, var militær og moralsk støtte fra Po-

23 Om Moltke og Rusland, se Stadelmann (1950), pp. 297-333 samt *Graf Moltke, Die deutschen Aufmarschpläne 1871-1890*, udgivet af oberstløjtnant von Schmerfeld i: *Forschungen und Darstellungen aus dem Reichsarchiv*, Heft 7 (Mittler, Berlin 1929), pp. 4 ff., 65 ff., 77 ff., 87 ff., 112 ff., 137 ff., 143 ff., 150 ff., 165 ff. Se også Kessel (1957), pp. 214, 651 ff., 664 ff., 703 ff. Endvidere Showalter, Denis, "The Eastern Front and German Military Planning 1871-1914 - Some Observations" i: *East European Quarterly*, bind XV (nr. 2, juni 1981), pp. 163-180. Se også Rassow, Peter, "Der Plan Moltkes für den Zweifrontenkrieg" i: (samme): "Die Geschichtliche Einheit des Abendlandes" (*Kölner Historische Abhandlungen*, bind 2 (Köln/Graz: Böhlau, 1960), pp. 196-219.

24 Epstein, *Der Komplex ...*, (1973), pp. 152 ff, og samme *East Central Europe...* (1973), pp. 57 ff. Schmerfeld, (1929), p. 9.

len mulig. I planen for 1871 indgik også finnerne og de kaukasiske folkeslag som potentielt illoyale i en krig, som gik dårlig for Rusland.

Moltke var klar over de risici, som var forbundet med at benytte loyaliteten hos ikke-russiske folkeslag i Rusland som et potentielt våben i en krig med Rusland. I Wien mødte hans tanker i så henseende derfor også afvisning, idet de kunne få en afsmittende effekt på Habsburger-dynastiets bestræbelser på at bevare den nationale balance i det *Vielvölkerreich*, som Østrig-Ungarn jo var. For landet havde jo også sine polakker i de dele af Polen, som kom ind under Østrig ved Polens delinger i 1772 og 1795, dvs. Galizien og Krakow, og preussiske/tyske forsøg på at benytte polakkerne i Russisk Polen i bestræbelserne på at underminere Rusland kunne få uheldige virkninger i Østrig-Ungarn, ikke mindst hvis det (ret beset usandsynlige) skulle ske, at de østrigske polakker så det preussiske Berlin som mere åben over for deres nationale bestræbelser end Wien. Men når det er sagt, opgav Moltke aldrig sine forestillinger om at bruge polakkerne som et våben i en krig med Rusland. En genfødt polsk nation, strækkende sig fra Warszawa til Odessa, ville fungere som en bufferstat, som effektivt ville adskille Rusland fra Europa langs floderne Dvina og Bug.²⁵

Opmarchplanen fra 1859 blev gentaget i både 1871- og 1879-planen, hvor Moltke forestillede en offensiv med tre armeer, som rykkede sydpå fra linjen fra Gnesen i vest til Rastenburg i Østpreussen i øst; de blev gentaget i 1880- og 1888-planerne, som forudså, at to armeer med udgangspunkt i Thorn i Vestpreussen – Soldau-Ortelsburg i Østpreussen rykkede mod syd i retning mod Pultusk – Ostrolenka ved Narew, hvor russerne skulle besejres med hjælp fra Østrig-Ungarn.²⁶

Moltkes opmarchplaner var begyndt som et forsøg på at skabe et nyt Königgrätz ved Weichsel. Den mulighed, at russerne i stedet for at kæmpe i Russisk Polen måtte beslutte af undgå dette ved at trække deres hovedstyrke østpå, indgik ikke i Moltkes planlægning. Tværtimod: Han var mere optaget af den mulighed, at russerne i stedet for ville rykke ind i de tyske provinser øst for Elben, og hvad angik de tyske muligheder for at forsvare dem, nærrede han alvorlig tvivl.

25 Stadelmann, (1950), pp. 330 ff; Schmerfeld (1929), p. 6.

26 Schmerfeld (1929), pp. 4-14, 77-81, 87-95; Rassow (1960) ,pp. 198-204, 206-210; Kessel (1957), pp. 673-703; Showalter (1981), pp. 164 f. For Moltkes opmarchplan for 1888, se Schmerfeld (1929), pp. 150-156, og Showalter (1981), p. 166. Se også Foerster, Wolfgang, *Aus der Gedankenwerkstatt des Deutschen Generalstabes* (Mittler, Berlin 1931), pp. 42 ff. Moltkes plan for en præventivkrig mod Rusland er trykt i Schmerfeld (1929), pp. 143 ff., se herom Rassow (1960), pp. 212 ff. og Jeismann, Karl-Ernst, *Das Problem des Präventivkrieges* (Alber, Freiburg/München 1957), pp. 139 ff. Om de russiske opmarchplaner i dette tidsrum, se Menning, Bruce W., *Bayonets before Bullets: The Imperial Russian Army, 1861-1914* (Indiana UP, Bloomington & Indianapolis 1992), pp. 19 f.

Alfred von Waldersee.
(Foto: <https://commons.wikimedia.org>)

Alfred Graf von Waldersee, chef for den tyske generalstab 1888-1891

General Alfred Graf von Waldersee var generalstabschef i en relativt kort periode, nemlig fra 1888 til 1891. Han delte sin forgængers syn på krig med Rusland; imidlertid fandt de første ændringer i de tyske opmarchplaner i øst sted i hans tid.²⁷

Mens Moltkes krigsplanlægning var gået ud fra, at en betydelig del af den russiske hær ville befinde sig i Russisk Polen omkring Warszawa, havde den tyske vurdering af dette ændret sig i 1890, da Waldersee blev generalstabschef. Den tyske forventning var nu, at det var langt mere sandsynligt, at russerne ville trække deres hovedstyrke østpå, hvilket ville betyde, at en tysk offensiv i sydlig retning fra Vest- og Østpreussen derfor ville støde ind i et tomrum. På den baggrund pegede Waldersee i februar 1890 på, at en tysk offensiv ind i Russisk Polen burde indledes længere østpå langs linjen Ortelsburg – Lyck i Østpreussen med det formål at krydse floden Narew nær byen Łomża i sydøstlig retning mod Białystok for på

²⁷ Om Waldersees person og karriere, se Görlitz (1967), pp. 105-121; Kessel, Eberhard, "Die Tätigkeit des Grafen Waldersee als Generalquartiermeister und Chef des Generalstabes der Armee" i: *Die Welt als Geschichte*, nr. 1/1954, pp. 181-207; Bucholz (1991), pp. 64-67, 76-85; Ritter (1956), p. 18.

den måde at omringe så mange russiske styrker som muligt. Men forskellen mellem Waldersees 1890-plan og hans forgængers planlægning lå ikke kun i udvælgelsen af en udgangslinje længere mod øst, men også i en anden nyskabelse: Den tyske angrebsretning mod sydøst skulle suppleres med en anden offensiv i østlig retning. En tysk armé skulle angribe mod øst fra Gumbinnen i Østpreussen i retning mod Njemen nær Kaunas, angribe den russiske Njemen-hær og afbryde de russiske jernbanelinjer, som forbinder Vilnius med Kaunas og Grodno. Hvis en passage af Njemen ikke var mulig, skulle den tyske armé dreje mod syd og hindre den russiske Njemen-hær i at angribe flankerne på den sydlige, tyske angrebskile. Planen var ikke uden farer: Iudgangspunktet ville ingen af de to tyske armeer have nogen mulighed for at støtte hinanden i tilfælde af flankangreb. Hertil kom et andet forhold, som Waldersee udmærket var klar over, nemlig at terrænet omkring Łomża, hvor den tyske hovedindsats skulle finde sted, var domineret af tre floder (Narew, Bobr og Njemen), som alle var omgivet af udstrakte sumpe og vådområder. En tysk overgang ville blive både vanskelig og tidskrævende, og risikoen for at hænge fast var store. Af den grund var den bedste årstid sommeren. Forår og efterår skulle undgås, og skulle det komme dertil, at en europæisk krig brød ud i de våde årstider, opfordrede Waldersee til, at Tyskland gik over i defensen i øst for i stedet at søge en sejr i vest.²⁸

Alfred Graf von Schlieffen, chef for den tyske generalstab 1891-1906

Som også Waldersee, der havde været Overkvartermester under Moltke, havde Schlieffen været Overkvartermester under Waldersee og var fortrolig med tænkningen bag dennes krigsplanlægning. I 1891 overtog Schlieffen posten som chef for generalstaben fra Waldersee, og han skulle forblive i denne stilling indtil 1906.²⁹

Schlieffen havde ikke været generalstabschef i lang tid, før han i december 1892 distancerede sig fra sine forgængeres opfattelser og i stedet henviste til en række forhold omkring krigsførelse i øst, som han fandt tvivlsomme. Således henviste han til, at de tyske hensigter var velkendte for russerne, hvilket betød, at en vigtig bestanddel i hans forgængeres planlægning, nemlig overraskelse, nu var illusorisk. Hertil kom, at russerne var begyndt at styrke befæstningsanlæggene ved overgangsstederne over Narew. Kombineret med de naturgivne problemer med

28 Mohs, Hans (udg.), *General-Feldmarschall Alfred Graf von Waldersee in seinem militärischen Wirken* (Eisenschmidt, Berlin 1929), bind II, pp. 327-331; Showalter (1981), pp. 166-67; Kessel (1954), pp. 198 f.; Foerster (1931), pp. 45-48; om den russiske deployering, se Menning (1992), pp. 117 ff.

29 En biografi, som kan sammenlignes med Eberhard Kessels Moltke-biografi fra 1957, eksisterer ikke om Schlieffen; se i stedet de biografiske noter til Gunther Rothenbergs afsnit om Schlieffen i *Makers of Modern Strategy* (1986), pp. 893 ff. Om den plan, som er opkaldt efter ham, se Ritter (1958). Endvidere Foerster (1931), pp. 9 ff., Wallach (1986), pp. 35-82, Addington (1971), pp. 12-17.

Alfred von Schlieffen.
(Foto: <https://en.wikipedia.org>)

at krydse Narew og de omgivende sumpområder fandt Schlieffen det udelukket at kunne gennemtvinge en hurtig passage af dette afsnit. Men skulle det alligevel lykkes at opnå et gennembrud af det russiske forsvar, ville fjenden næppe vige ud mod syd, men snarere mod øst, "ind i det indre af dette umådelige rige," som Schlieffen udtrykte det. Facit var, at det ikke længere var muligt for tyskerne at få fremtvunget det afgørende slag i Russisk Polen; hermed bortfaldt en afgørende forudsætning i både Moltke og Waldersees planlægning, nemlig at den afgørende sejr skulle vindes i Russisk Polen – og ikke inde i det russiske rige, hvor de tyske styrkers forbindelseslinjer vestpå med Schlieffens ord ville være blevet "de tænkeligt mest ugunstige og farligste." Den tyske *Ostheer* ville nok vinde sejre, men ingen af dem afgørende.³⁰

Også på et andet område afveg Schlieffens opfattelser fra Moltkes; mens Moltke var langt mere optaget af den mulighed, at russerne ville trænge ind i og besætte Vest- og Østpreussen (som han fandt det vanskeligt at forsvare) og ikke trække sig østpå ind i Rusland, så havde Schlieffen den diametralt modsatte opfattelse. Takket være Østpreussens talrige floder, søer og skove var det en provins, som det var let at forsvare. Hertil kom, at linjeføringen af de russiske jernbaner

³⁰ Se Wallach (1986), pp. 54, 153, Forster (1931), pp. 48 ff. og Ritter (1956), pp. 21 f.; Schlieffen-citaterne er herfra. Endvidere Showalter (1981), pp. 167 f.

i Russisk Polen tvang dem til at dele deres styrker op i to grupper, hvoraf den ene ville rykke nordpå fra Narew, den anden vestpå fra Njemen. Det ville give tyskerne, som kunne disponere over det veludviklede jernbanenet i Østpreussen, udmærkede muligheder for at besejre dem hver for sig.³¹

Det er på den baggrund ikke overraskende, at Schlieffen brugte megen tid på at studere problemerne omkring forsvaret af Østpreussen. I samlingen af hans *Dienstschriften*, dvs. hans notater om de rejser, som han og hans kolleger i generalstaben foretog både langs den tyske vestgrænse over for Frankrig og østgrænsen over for Rusland, var forsvaret af Østpreussen emnet for alle 15 af de rejser, han foretog i perioden 1891-1905 i øst.³²

Den ændrede vurdering af forsvaret af Østpreussen og umuligheden af at opnå en afgørende sejr i øst fik i august 1893 Schlieffen til at konkludere, at planen for et angreb over Narew skulle opgives. I stedet skulle Vest- og Østpreussen forsvares, mens størsteparten af den tyske *Ostheer* skulle angribe russerne et helt andet sted, nemlig fra Schlesien i syd, hvor målet var at besejre den russiske hovedstyrke i et slag mellem Weichsel og Bug sammen med den østrig-ungarske hær. Der var imidlertid en betydelig østrig-ungarsk skepsis over for denne plan, da man her i første række frygtede en russisk offensiv ind i Galizien, hvor en tysk offensiv længere vestpå ikke ville være til den store hjælp. I maj 1895 vendte Schlieffen da også tilbage til Moltkes oprindelige plan, dvs. et angreb fra Østpreussen i retning mod Narew.³³

Skulle det usandsynlige indtræffe, at Tyskland ville komme i krig alene med Rusland og ikke med kombinationen Frankrig-Rusland, havde Schlieffen forberedt den såkaldte *Grosse Ostaufmarsch*, som forudså, at den tyske hær i form af 4 armeer med 16 armékorps blev koncentreret langs en front, strækkende sig fra Thorn ved Weichsel i vest til Njemen i Østpreussen. Tre armeer ville angribe i sydlig retning mod Białystok, hvor Schlieffen forudså en første mødekamp med russiske styrker. Herefter skulle fremrykningen fortsættes i retning mod Bug, hvor den russiske Bug-armé skulle angribes og tilintetgøres sammen med østrigerne. Fremrykningen mod syd skulle afskærmes mod øst på den måde, at den resterende tyske armé skulle angribe mod øst fra Goldap i Østpreussen med henblik på at omringe den russiske Njemen-armé.³⁴

Schlieffen var opmærksom på, at udførelsen af en offensiv af denne art ville blive både vanskelig og tidskrævende. Den tyske hær ville skulle kæmpe mod en numerisk overlegen fjende, og Schlieffen selv (som havde en betydelig respekt for den russiske hær) nærede stor tvivl om, hvorvidt det var muligt at føre en offensiv af denne art til en succesfuld afslutning. I grundtrækkene mindede planen meget

31 Showalter (1981), p. 169, Ritter (1956), p. 23.

32 Generalstab des Heeres, Kriegsgeschichtliche Abteilung (udg.), *Die Grossen Generalstabsreisen – Ost – aus den Jahren 1891-1905 (Dienstschriften des Chefs des Generalstabes der Armee Generalfeldmarschalls Graf von Schlieffen)*, bind 2 (Mittler, Berlin 1938).

33 Foerster (1931), p. 50 og Ritter (1956), pp. 25 ff.

34 Foerster (1931), pp. 54 f., Ritter (1956), pp. 31 ff. samt Ropponen (1969).

om Waldersees ovenfor beskrevne 1890-plan. Og som også Waldersee nærrede Schlieffen alvorlig tvivl om, hvorvidt det overhovedet var muligt at besejre russerne i en begrænset krig i Russisk Polen. Tysk tænkning om krigsførelse i øst inden for rammerne af en begrænset offensiv ind i Russisk Polen havde nu nået sin grænse.

Den offentlige debat i 1890'erne

1880'ernes offentlige debat om, hvordan krig kan føres i Rusland, fortsatte i 1890'erne; i 1890 udsendte kaptajn Kreuzwendedich von dem Borne et studie med titlen *Polen als Schauplatz vergangener und zukünftiger Kriege*. På basis af gennemgangen af felttogene i 1806/07, 1812 og de polske opstande i 1830/31 og 1863 pegede von dem Borne på, at det i disse felttog ikke så meget var et spørgsmål om at erobre og besætte byer som det at sikre sig kontrol over broer og dæmninger, mindre skove og skovkanter (*Waldränder und Waldstücke*). Krigsførelse i Russisk Polen var langt mere kompliceret end, hvad der var tilfældet andre steder, og som også Liebert og Kraemer havde understreget før ham, betonedede von dem Borne nødvendigheden af nøje forberedelse i lyset af de betydelige vanskeligheder, som det barske klima, de primitive leveforhold og forsyningsproblemerne udgjorde.³⁵

Samtidig fortsatte *Löbell* med at bringe artikler og vurderinger af russiske militære forhold; i dette årti androg de i alt 49 artikler. I 1894 indførtes en fast rubrik, som udelukkende så på russiske militære forhold; i 1896 blev den suppleret med en tilsvarende rubrik om russiske maritime forhold. Blandt disse artikler må en fremhæves, nemlig en artikel, forfattet af oberstløjtnant von Hildebrandt om Narew-linjens rolle i Russisk Polens strategiske geografi (*Russlands Weichselfront und die Narewlinie*).

Efter at have understreget de betydelige vanskeligheder ved at rykke frem gennem sumpområderne omkring Narew henviste han til, at de nyligt forstærkede forsvarslinjer i Narew-området nu udgjorde en fremskudt forsvarslinje for fæstningssystemet omkring Warszawa – på samme måde som den sydlige fæstningslinje fra Zamosc til Dubno i forsvaret mod Østrig-Ungarn. Som von Hildebrandt så det, kunne en måde at undgå et frontalt angreb gennem Narew-området være at gennemføre en offensiv gennem Litauen. Men her var problemet, at de meget længere forsyningslinjer, kombineret med nødvendigheden af at skulle afsætte styrker til forsvar mod russiske flankangreb, ville resultere i, at man fra tysk side ikke ville have den nødvendige numeriske overlegenhed i de afgørende slag i Russisk Polen.³⁶

35 Kreuzwendedich von dem Borne, *Polen als Schauplatz vergangener und zukünftiger Kriege* (Wilhelmi, Berlin 1890), pp. 66 f.

36 Vom Hildebrandt, "Russlands Weichselfront und die Narewlinie", *Löbell*, bind 85 (1892), pp. 325-332.

Helmuth von Moltke den yngre.
(Foto: <https://en.wikiquote.org>)

Helmuth von Moltke (den yngre), chef for den tyske generalstab 1906-1914.

Feltmarskal Helmuth von Moltke (som var nevø til forgængeren af samme navn) var den eneste af cheferne for den tyske generalstab, som fik lejlighed til i virkelighedens verden at føre den tyske hær i overensstemmelse med de planer, som hans forgængere og han selv havde udviklet og justeret over de foregående årtier. Men allerede efter afslutningen af, hvad der blev set som det tyske nederlag i Marne-slaget i september 1914, blev han afskediget og var i mellemkrigstiden skydeskive for en massiv kritik fra tyske officerer, som fandt, at han havde "udvandet" den Schlieffen-plan, som ifølge dem var den "masterplan", der ville have givet Tyskland sejren i 1914.³⁷

På ét væsentligt område foretog Moltke i 1913 en ændring af det plankompleks, som han havde overtaget fra Schlieffen. Det drejede sig om Schlieffens plan for *Grosse Ostaufmarsch*, som gik ud fra den forestilling, at Tyskland alene ville

³⁷ Litteraturen om Moltke d.y. er bl.a. af disse grunde temmelig overskuelig. Se dog Rothenbergs kapitel om "Moltke, Schlieffen and the Doctrine of Strategic Envelopment" i *Makers of Modern Strategy* (1986). For en nyere kritisk vurdering, se Bucholtz (1991), pp. 214 ff. Se dog især den dybtgående vurdering af Moltke d.y. som generalstabschef og feltherre i Mombauer, Annika, *Helmuth von Moltke and the Origins of the First World War* (Cambridge UP, 2001)

komme i krig med Rusland som aggressoren i en fremtidig krig, mens Frankrig holdt sig tilbage. Der var flere grunde til, at planen for en krig alene med Rusland blev skrinlagt. Således betvivlede Moltke som også Schlieffen, hvorvidt planen overhovedet havde nogen chancer for succes. Frygten var, at russerne ville placere deres hovedstyrke østpå i området omkring Brest-Litowsk og i tilfælde af et tysk angreb trække sig tilbage ind i Rusland. I sig selv ville dette umuliggøre en hurtig afgørelse.

Hertil kom, at fransk neutralitet ikke nødvendigvis ville være ved. Hvis Frankrig besluttede sig for at gå ind i krigen, ville den tyske hovedstyrke være fanget inde i Rusland. Det ville have betydet, at den tyske østhær først skulle frigøres fra kampene på østfronten for så at blive transporteret vestpå gennem et land ad få veje og jernbaner. Den tid, en sådan operation ville kræve, ville med stor sandsynlighed have medført, at den tyske vestfront var brudt sammen. Som Moltke så det, var en tysk sejr langt mere realistisk i et relativt lille landområde som Frankrig, omgivet af have og bjerge. Af den grund besluttede han sig for at skrinlægge sin forgængers plan for en krig alene med Rusland.³⁸

Mødet med den faktiske krig på Østfronten

De sidste tredive år af 1800-tallet så fremvæksten af to tankeretninger i spørgsmålet om, hvorledes Tysklands kunne føre krig i Russisk Polen og i Rusland. I generalstaben var den dominerende opfattelse, at krig i Rusland skulle undgås, og at Tyskland ret beset ville være bedst tjent med at forblive i defensiven i øst. Kun hvis den strategiske udgangsposition var gunstig, kunne en begrænset krig i Russisk Polen komme på tale – og kun hvis endemålet var en politisk forhandlingsløsning. Dette var Moltke og Waldersees opfattelse, men Schlieffen valgte anderledes og satsede i stedet på forsvaret af Vest- og Østpreussen. De afgørende faktorer var geografiske, inkl. klimatiske hensyn – for selve Ruslands vedkommende endvidere en udtalt frygt for at blive suget ind i det uendelige russiske rige. Alle så den østlige krigsskueplads som noget *sui generis*.

I grundtrækkene deltes disse holdninger af den gruppe af yngre officerer, som i denne periode skrev om, hvordan Tyskland kunne føre krig i øst. Men hvad der forenede dem var forestillingen om, at det gennem en omhyggelig planlægning og udnyttende de muligheder, som jernbanenettet i Russisk Polen gav, ville være muligt at opnå en afgørende sejr i en krig med Rusland i Russisk Polen. Bortset fra Liebert nærede denne gruppe af officerer en indgroet frygt for at blive tvunget til at skulle kæmpe inde i selve Rusland. Den frygt for det uendelige russiske rum, som var en afgørende faktor i f.eks. Schlieffens og Moltke den yngres planlægning, deltes af disse officerer.

Den første verdenskrig så i rammen af den totale krig en positiv udvikling i synet på rummet blandt det meget store antal tyskere, som kæmpede på østfronten

38 Se Ropponen (1968), pp. 218 f. ; Mombauer (2001), pp. 100 ff.

eller var beskæftiget med administrationen af de nyligt erobrede områder i øst. Områderne havde ressourcer, der kunne anvendes. Frem til november 1917 havde Tyskland besat det vestlige Rusland – dvs. Litauen, en del af Letland, Russisk Polen og det vestlige Hviderusland – frem til en linje Riga – Vilnius – Pinsk ned til den østrig-ungarske del af østfronten ved Lemberg (Lvov).³⁹ Administrationen af Kurland, Litauen og den vestlige del af Hviderusland lå i hænderne på *Oberbefehlshaber Ost*, i daglig tale *Ober Ost*, dvs. general von Hindenburg og senere general Erich Ludendorff.⁴⁰ *Ober Ost* var med den litauisk-amerikanske forsker Liulevicius' ord "en monolitisk militærstat," som ikke kun stod for et hårdhændet økonomisk regime, politisk manipulation og brutalitet over for civilbefolkningen. Formålet var også at demonstrere den tyske hær som en moderne, teknokratisk og rationel administrator af et land, som nu for altid skulle være tilknyttet Tyskland. For en afgørende faktor i den tyske selvforståelse var den kendsgerning, at Tyskland (sammen med Østrig-Ungarn og Tyrkiet) havde vundet krigen med Rusland.

Fredsforhandlingerne med Rusland, hvor bolsjevikkerne havde taget magten, indledtes i december i Brest-Litovsk. Da de ret hurtigt kørte fast, besluttede man fra tysk side at besætte større områder i det vestlige Rusland for at fremtvinge en fredsslutning. I februar 1918 rykkede en tysk hær på 1 mio. mand videre østpå ind i Ukraine og besatte en linje frem til floden Don (stort set den samme linje, som den tyske *Wehrmacht* nåede i sommeren 1942) samt i det nordlige Baltikum. De dele af Hviderusland og Ukraine, som tyskerne ikke havde nået at erobre frem til december 1917, blev derved besat. Operationen kunne dårligt kaldes en offensiv, idet den demoraliserede russiske hær ingen modstand ydede. Hvad der er interessant, er, at store dele af dette enorme territorium blev erobret ved blot at benytte jernbaneforbindelserne fra by til by.

Ved "den glemte fred" i Brest-Litovsk den 3. marts 1918 afstod Sovjetunionen ikke kun Polen, men også Kurland og Litauen, som sammen med et selvstændigt Ukraine fra tysk side tænkte enten indlemmet i Tyskland eller få status som tyske vasalstater.⁴¹

39 Om østfronten under 1. verdenskrig, se Stone, Norman, *The Eastern Front 1914-1917* (Hodder and Stoughton, London 1975); se også Gross, Gerhard P. (red.), *Die vergessene Front. Der Osten 1914-1915* (Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn 2009), Watson, Alexander, *Ring of Steel – Germany and Austria-Hungary in World War I* (Allen Lane, London, 2014) og senest Bundgård Christensen, Claus, Nørregård, Martin Bo og Poulsen, Niels Bo, *Fra verdenskrig til borgerkrig. Østfronten 1914-1924 – set med danske øjne* (Gyldendal, København, 2018).

40 Det besatte Russisk Polen var – i modsætning til *Ober Ost* – underlagt separate tyske og østrig-ungarske, civile administrationer med hovedkvarterer i henholdsvis Warszawa og Lublin.

41 Om freden i Brest-Litovsk, se Fischer, Fritz, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschlands* (Düsseldorf, 1961) og Baumgart, Winfried, *Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litovsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges* (Oldenbourg Verlag, Wien, München, 1966), p.13ff. Se også Liulevicius, Vejas Gabriel, *The German Myth of the East – 1800 to the Present* (Oxford UP, 2009), pp. 145 ff.

Mens der for de tyske soldater, som kæmpede på vestfronten, var overskuelige og finite grænser, både hjem til Tyskland og videre ind i Frankrig, stillede sagen sig diametralt anderledes i det besatte Østeuropa. Her drejede det sig med Liulevicius' ord om "*strange lands, unknown peoples, and new horizons*" med grænser, som kunne synes uendelige. For de tyskere, som havde deltaget i kampene og besættelsen af Rusland, aflejrede disse oplevelser et dybt indtryk, og den visdom, som har været gældende før krigen om det uendelige russiske rum som noget, en moderne vestlig hær for alt i verden burde undgå, syntes nu temmelig antikveret. Den strategiske hjerne bag den tyske sejr over den russiske Njemen-armé i sommeren 1914 ved Tannenberg, generalmajor Max Hoffmann, slog da også i sine krigserindringer fast, at en hær, udstyret med moderne teknologi (jernbaner, telefoner og biler) vil kunne besejre den Røde Hær. De vanskeligheder, som Napoleon og hans *Grande Armée* havde oplevet, var nu historie.⁴²

Summary

Napoleon's defeat in Russia in 1812 left a deep and prolonged impression in Europe and laid the foundation for the belief that a war with Russia in Russia proper could never be won. The question arises, however, how the picture of Russia as a theatre of war and its military potential evolved among German officers during the hundred years leading up to First World War, when Germany went to war with Russia (and won). After the founding of the German Reich in 1871 and in the decades leading up to the start of the First World War in 1914 two lines of thought emerged. One in the Prussian General Staff that war with Russia should be avoided and that Germany would benefit from being on the defensive. If the strategic situation was favorable for Germany, a war limited to Russian Poland with limited political goals could be considered. Another line of thought evolved among younger officers, who highlighted the enormous developments in railway transport and communication during the 19th century, developments which in their view together with meticulous planning would make a war with Russia, limited to Russian Poland and White Russia winnable. Both schools of thought shared the basic view that a war in Russia proper with its enormous distances and harsh climatic conditions should at all costs be avoided.

42 Liulevicius, Vejas Gabriel, *War Land on the Eastern Front. Culture, National Identity and German Occupation in World War I* (Cambridge UP, 2000); citaterne kan findes på pp. 2 og 7. Se også kap. 8 med den i denne sammenhæng sigende titel *The triumph of Raum*. Endvidere Nowak, Karl Friedrich (red.), *Die Aufzeichnungen des Generalmajors Max Hoffmann* (Verlag für Kulturpolitik, Berlin 1929), 2. bind, pp. 368ff.